

Чеканов В.Ю.

Таврійський національний університет імені В.І. Вернадського

СУБ'ЄКТИВІЗМ У СПРИЙНЯТТІ ПРОСТОРУ Й ЧАСУ В ІСТОРІОГРАФІЇ

У статті розглядається питання про суб'єктивізм у сприйнятті й репрезентації просторово-часових структур в історіографії. Особливу увагу приділено проблемі витоків цього суб'єктивізму. Також аналізується питання про тенденційність історичних праць. Вона розглядається як така, що безпосередньо пов'язана із суб'єктивним сприйняттям і репрезентацією простору й часу в історіографії. Ще на найраннішій стадії розвитку історіописання це призвело до спотворення відображення просторово-часових структур, приклади якого проаналізовано в статті.

Ключові слова: просторово-часові структури, історіографія, наратив, хроніки, суб'єктивізм.

Постановка проблеми. У науково-історичній літературі далеко не завжди зосереджується увага на тому, що об'єкти дослідження в історичній науці нерідко формуються довільно, без урахування факту, що вони бачилися учасникам і свідкам подій інакше чи не бачилися як такі взагалі. Отже, тенденційне використання історичного матеріалу відповідає потребам дослідників, але не завжди відповідає минулим реаліям. Можливі впливи цієї невідповідності на якість і достовірність відтворення історичного минулого, як правило, в літературі не розглядаються.

Наприклад, давно відомо, що ні англійці, ні французи XIV–XV ст. не знали, що живуть у період «Столітньої війни». Саме це поняття запроваджене пізнішою історіографією [1, с. 3]. Для самих сучасників подій вони розкладалися на доволі хаотичну послідовність конфліктів і замирень, внутрішній сенс (а відтак і вектор) яких був далеко не очевидним, адже значна частина їх рушіїв лишалася прихованою. Тому для розуміння цих подій істориками стало принципово важливим розкриття латентних чинників і створення такого інструмента, який давав би змогу бачити вектор подій. Це спричинило появу назви-ідентифікатора, під егідою якої події англо-французьких відносин 1337–1453 рр. стали нарешті розглядатися цілісно.

Англо-французькі відносини кінця XVIII–XIX ст. в історичній науці розглядаються в контексті т. зв. «Наполеонівських війн», але ясно, що саме це поняття є результатом пізнішого оброблення істо-

ричного матеріалу: війни «зсередини» не сприймаються у множині, адже це робить песимістичною ситуацію для тих, хто в ній перебуває. Для тогочасних англійців ці події не були «війнами», оскільки бойові дії не відбувалися на британській території; у сприйнятті англійців найважливішими моментами стала Континентальна блокада (з 1806 р.), бо вона спричинила низку внутрішніх негараздів, і військові кампанії 1813 р. в Іспанії й у 1815 р. в Бельгії, де британські війська брали активну та безпосередню участь. Для тогочасних же французів Континентальна блокада була значно менш важливим моментом, тоді як в основі сприйняття подій лежали перемоги над міжнародними коаліціями, організованими проти Франції. Із 7 таких коаліцій 5 були розгромлені, і ці факти активно використовувалися державною пропагандою Франції для того, щоб показати, що перемоги несуть народу мир [5, с. 357, 373]. Відповідно, кожна з війн проти коаліцій сприймалася окремо, як остаточно переможна, а поява нової коаліції трактувалася як результат чергових обурюючих ворогів Франції (Англії насамперед). Отже, застосування терміна «Наполеонівські війни» теж не відповідає сприйняттю подій їх сучасниками, але допомагає їх розумінню науковцями. Можна сказати, що воно допомагає узгодити факти з теорією. Допомогає фактам повсякдення стати історичними фактами.

Інші приклади такого використання історичного матеріалу показують, що його переформування може використовуватися не лише задля

кращої репрезентації подій минулого, а й для обґрунтування певних ідеологем. Прикладом цього може стати запровадження в марксистській історіографії поняття «Нідерландська буржуазна революція (1566–1609)», у форматі якої розглядалися події другої половини XVI – початку XVII ст. в іспанських Нідерландах, пов'язані з набуттям незалежності Республіки Сполучених провінцій. Радянська медієвістика широко застосовувала поняття «революція», котре давало змогу розглядати період раннього Нового часу як період зародження тренду буржуазних революцій, послідовність яких логічно й відповідно до марксистсько-ленінських схем діалектики історичного розвитку призвела згодом до соціалістичної революції 1917 р. в Росії. Водночас власне нідерландська історіографія не виокремлює революційний складник зазначених подій, розглядаючи їх як «Вісімдесятилітню війну (1568–1648)», де військові, дипломатичні й релігійні чинники відіграли не меншу роль, аніж соціально-економічні, на яких наголошували радянські історики [10, с. 524]. Відзначимо, що хронологічні межі обох об'єктів не збігаються, а перебувають у залежності від їх тенденційного визначення.

Постановка завдання. Мета статті – розглянути питання про суб'єктивізм у сприйнятті й репрезентації просторово-часових структур в історіографії; окрему увагу приділити проблемі витоків цього суб'єктивізму, проаналізувати питання про тенденційність історичних праць.

Виклад основного матеріалу дослідження. Тенденційність у використанні історичного матеріалу дає змогу формувати минуле, створюючи нові об'єкти дослідження, життєздатність яких усередині історичної науки відтепер визначається вже не відповідністю життєвим фактам минулого, а сприйняттям цих об'єктів науковою спільнотою. Наприклад, вищезгаданий об'єкт «Нідерландська буржуазна революція» визнавався радянською науковою спільнотою, об'єкт «Вісімдесятилітня війна» визнавався західною науковою спільнотою, і їх своєрідне співіснування було можливе тільки за умови відсутності активних контактів між ними в умовах «холодної війни». У пострадянський час перший із цих об'єктів припинив бути актуальним, у результаті чого поняття «Вісімдесятилітня війна» стало поширюватися й в історіографії колишнього СРСР [10, с. 525].

Окремим різновидом суб'єктивного сприйняття історії є застосування в науково-історичних дослідженнях пропагандистських кліше. Їх поява не пов'язана з науковими дослідженнями, але вони

набувають статусу науково-історичних фактів («Велика Вітчизняна війна», «білогвардійський рух» тощо). Використання таких кліше сприяє форматуванню не лише історичного часу, а й історичного простору. Велика Вітчизняна війна» перебуває в іншому територіальному контексті, ніж «Східний фронт Другої світової війни», тому що репрезентується як окрема історична подія, а не як складова більшого цілого, з яким повинна постійно співвідноситися. «Білогвардійський рух», навпаки, використовувався для створення враження широкої та узгодженої підготовки антирадянських виступів у 1918 р., тоді як насправді її ініціатори – «Добровольчий рух», «Союз захисту батьківщини і свободи», «Комітет членів Установчих зборів», сепаратисти на Дону, Кубані та в національних регіонах – далеко не завжди були згодні між собою.

Отже, наведені приклади підводять нас до думки, що форматування істориком своїх об'єктів дослідження так чи інакше пов'язане з розташуванням їх у просторі й часі. Проблему дослідження можна сформулювати так: чи є суб'єктивізм у використанні історичного матеріалу виключно наслідком тенденційної позаісторичної установки? Чи може він гіпотетично бути результатом того, що будь-яке сприйняття історичного простору й часу в ході дослідження вимагає його переформатування відповідно до потреб історика, адже історичні факти а ріогі є відмінними від фактів повсякдення, відтак репрезентуються в іншій спосіб?

Для з'ясування цього доцільно звернутися до найдавніших історичних праць в історії людства.

Безперечно, першою такою працею є «Історія у дев'яти книгах» Геродота, і масштаб її вражає. На відміну від більш пізньої «Історії» Фукідида, зосередженої виключно на внутрішньогрецьких справах, праця Геродота із самого початку вводить нас у значно ширший просторово-часовий контекст. Геродот ставить питання про витоки ворожнечі між греками й персами (що згодом вилилася в греко-перські війни) і вирішує його в контексті взаємостосунків усіх сусідніх народів. Геродот обвинувачує в розпаленні ворожнечі фінікійців [2, с. 2–3] і практично одночасно звертається до історії лідійців як першого народу, котрому вдалося створити прецедент: підкорити частину греків і змусити сплачувати данину [2, с. 4]. Отже, для Геродота Греція є не замкненим «у собі» історичним ареалом, вона із самого початку відкрита для зовнішніх впливів. Характерним наслідком його суб'єктивної установки є відсутність опозиції «ми – вони» в тексті.

Недивно, що для Геродота характерним прийомом є корекція грецьких версій подій зверненням до закордонних інформаторів: наприклад, у частині свого твору, присвяченій Єгипту, Геродот не забуває зазначити, що «запитав жерців, чи правильне сказання еллінів про облогу Іліону [Трої]» і «я сам уважаю їхні сказання правдивим, тому що я уявляю собі справу так» [2, с. 104–105]. Отже, для Геродота з його установкою закордонні джерела інформації теж вірогідні, і перевіряти їх потрібно не на предмет відповідності грецьким джерелам, а на предмет відповідності логіці подій, мотиваціям учасників тощо.

Разом із тим Фуکیدід керується іншою суб'єктивною установкою. Так, говорячи про Троянську війну, він розглядає її як суто грецьку справу (хоча вона була, по суті, експедицією на азійське узбережжя Егейського моря й на боці троянців у ній виступали негрецькі народи, зокрема пеласги). Фуکیدід цього нібито не помічає і згадує щодо неї тільки грецькі топоніми [8, с. 7–10]. Про греко-перські війни він згадує одним рядком [8, с. 14]. Ми багато знаємо про персько-спартанські відносини пізнього етапу Пелопоннеської війни, але у Фуکیدіда вони завжди репрезентуються як мотивовані з боку спартанців і ніколи – з боку персів, які перебувають за межами авторського бачення [8, с. 50, 68, 359, 366, 372].

Отже, ми із самого початку спостерігаємо дві протилежні дослідницькі програми. Для Фуکیدіда зовнішні впливи на події грецької історії були в повному сенсі слова «зовнішніми»: вороги приходили й на грецькі землі, і в текст через обмеженість авторського кругозору. Мотивації греків та іноземців у Фуکیدіда існують на різних рівнях пояснення: греки діють, тому що змушені до цього ситуацією і в принципі можуть бути «невинними» в її негативному розвитку; іноземці ж завжди перебувають ззовні ситуації, втручаються в неї довільно й керуються тільки власними інтересами.

Дослідницька програма Геродота протилежна. Греки й іноземці для нього рівнозначно представлені в будь-якій історичній ситуації, а тому для Геродота постійним завданням є потреба «зрівняти» ступені поінформованості своїх читачів про греків та інші народи. Це визначає характер композиції історичного матеріалу, в якому багато екскурсів в історію негрецьких країн. При цьому увагу автора зосереджено переважно на крайнознавчих сюжетах, тоді як власне історичним подіям приділено значно менше місця (зокрема в розділі про Єгипет). «... за Міном слідували

330 інших царів», – зазначає Геродот одним рядком [2, с. 87–98]. І далі він докладно розповідає лише про тих із них, чия діяльність могла справити враження на читачів, причому далеко відступає від історичної правди (як у розповіді про «Сесостриса», в особі якого непросто побачити реального фараона Сенусерта III [2, с. 99–102; 4, с. 122]).

Якщо Фуکیدід неодноразово декларує свою політичну позицію (що абсолютно зрозуміло в контексті Пелопоннеської війни), то Геродот з його увагою до екзотики й сенсаційності одверто далекий від ідеології. Логічно припустити, що це й було його установкою як дослідника. У Геродота відсутня тенденційна мета, що формує його сприйняття історичного контексту. У Фуکیدіда ця мета наявна й не потребує додаткового звернення до зовнішньополітичних аспектів Пелопоннеської війни [8, с. 12–13, 50]. Відповідно, історичний простір у Фуکیدіда обмежений грецьким світом і зумовлений політичними тенденціями, що становили підґрунтя війни. Вони були загальновідомими для читачів його історичної праці; для Фуکیدіда характерне відчуття викликів і впливів «звідти» на хід подій «у нас». Звідси особливе враження «нападу» нових викликів ззовні. Геродот же всі чинники, враховані під час форматування історичного матеріалу, обґрунтовує зсередини, тобто логіка їх появи в тексті пояснюється в самому тексті. Тому структура обох праць відмінна: у Фуکیدіда вона визначається вектором внутрішньогрецьких подій, який лише корегується інверсіями ззовні; у Геродота вона нагадує низку «кілець» (лідійське, персидське, єгипетське, грецьке), що об'єднують історичні й неісторичні сюжети по кожній з країн, «нанизуються» одне на інше, поступово утворюючи вектор, котрим стає історія греко-перських війн.

Наступний давньогрецький історик, чия творчість являє собою окремий оригінальний варіант дослідження, – це Полібій. Визначення ним мети дослідження відрізняється від попередників, оскільки Полібій цікавлять зовнішньополітичні події [6, т. 1, с. 148]. Цікавість до них він обґрунтовує в авторській передмові своєрідно: процес завоювання римлянами середземноморського світу він називає «видовищем». «Видовищність» римських завоювань Полібій показує шляхом їх порівняння із завоюваннями персів, спартанців і македонців. Він стверджує, що римські завоювання були безпрецедентними, оскільки вперше під владу завойовника підпала не якась частина відомого світу, а весь світ загалом, й історія стає, за висловом

Полібія, «одним цілим». Тому пов'язані із цим події мають репрезентуватися «в єдиному огляді» [6, т. 1, с. 148–149]. Важливим складником цього підходу Полібій уважав правильну композицію матеріалу про країни, невідомі читачам-грекам (наприклад, Карфаген): до того, як розпочати виклад подій, їм треба подати вступ, який допоможе читачам; крім того, композиція має враховувати, що виклад історії за частинами не дає змоги зрозуміти ціле [6, т. 1, с. 149–150]. Практичним засобом став «короткий зміст» попередньо викладеного матеріалу, з якого щоразу починаються нові частини його праці [6, т. 1, с. 212, 265 тощо]. Це посилювало враження «одного цілого світу», в якому знаходилися країни, про які говорив історик.

Отже, ми бачимо, що репрезентація просторово-часових структур в античній історіографії могла здійснюватися як відповідно до певної політичної тенденції (у Фулідіда), так відповідно до властивостей історичного матеріалу, потенційно маловідомого (у Геродота й Полібія).

Ураховуючи малий обсяг наукової статті, ми не можемо докладно розглянути основні тренди та зміни в суб'єктивному сприйнятті історичного простору й часу в подальшому. Наше завдання ми обмежимо простеженням розвитку визначених в античний час підходів у працях середньовічних хроністів.

За визначенням, поняття «хроніст» пов'язане з автором, який в основу викладу матеріалу кладе не простір, а час. Увага до нього притаманна середньовічній, християнській свідомості [7, с. 76, 192–196]. Відповідно, час перетворюється на систему координат, у якій здійснюється розташування історичного матеріалу. Паралельно спостерігається втрата відчуття простору, притаманна монастирським хронікам, наприклад, «Хронографії» Феофана Сповідника – відомому джерелу з історії Візантії. У Феофана відсутній характерний для античної історіографії розподіл матеріалу по «книгах»; натомість зроблена його рубрикація по роках «від Різдва Христового». У середині кожної рубрики події згруповані за ступенем важливості, який стає своєрідним маркером того чи іншого року в історії: якщо в одному році сталася війна візантійців з болгарами, а в наступному – з арабами, Феофан перериває тканину викладу залежно від важливості події, а не залежно від логічності викладу (яка вимагала б, наприклад, не переривати «арабський» сюжет інверсією «болгарського»). Пояснення цього – в тому, що «важливість», якою керується Феофан, є похідною від сприйняття історичного часу, а не

простору. Визнання певної події «найважливішою» для певного року передбачає певну часову дистанцію, з якої можливе оцінювання її значущості. Водночас ця дистанція заважає розгляду логіки історичних процесів, котрі складаються з подій, як важливих, так і малопомітних. Ясно, що така дистанція притаманна саме для монастирської історіографії, автори якої не були ні учасниками, ні свідками подій і перипетій, що їх супроводжували.

Погляд «із дистанції» породжував феномен аберації сприйняття простору, притаманний тим, хто рідко залишав стіни монастиря й не відчував відстані між географічними об'єктами: звідси дивні пасажі у Феофана, який, наприклад, розповідав про імператора Юстиніана II (705–711), що той виступив до міста Сінопа (на південному березі Чорного моря), але побачив, як із Херсону Таврійського (на північному березі) виходить флот його ворогів і прямує на Константинополь [9]. Таке вільне поводження з географічними реаліями показує, що автор не відчував впливу історичного простору на перебіг подій, на їх порівняльну швидкість.

Цей підхід є виразним прикладом хронологізації історичного оповідання, але не єдиним. Відоме джерело з історії Західної Європи VI ст., «Історія франків» Григорія Турського, показує відмінний спосіб систематизації просторово-часових структур, хоча автор його належав до того ж духовно-монастирського середовища, що й Феофан. У передмові, традиція написання якої бере початок від Полібія, Григорій називає виток своєї історичної розвідки занепад «шляхетних наук у містах галльських» і намагання донести до нащадків пам'ять про минуле. Проте далі автор починає хронологічний виклад традиційно для середньовічних хроністів – «від Адама і Єви». Мета його при цьому була засвідчити свою належність до офіційної церкви, тому повторення канонічної версії подій священної історії (в принципі невідповідне задекларованій вище меті) мало показати автора правовірним католиком [3, с. 3]. Цьому присвячена вся 1-ша книга твору, що загалом охопила 5596 років «від створення світу».

Композиція власне історичного матеріалу, виклад якого Григорій починає з 2-ї книги, обґрунтована ним як чергування «за перебігом часу» розповідей про діяння святих і про «народні повір'яння» [3, с. 24]. Однак при цьому Григорій знов використовує типово античні прийоми композиції: він вводить в оповідання промови й листування учасників подій, дотримується внутрішньої логіки та взаємозв'язків,

переходить до наступних сюжетів тільки по закінченню попередніх і відповідно до плану (який наводиться перед кожною книгою) [3, с. 31]. Це впливає на репрезентацію просторових структур: у Григорія вони узгоджені між собою, тому що кожен із сюжетів об'єднаний і своєю внутрішньою логікою, і своєю географією (тобто події не «перестрибують» між різними регіонами, як у Феофана). При дотриманні логіки оповідання Григорій змушений поступитися хронологічною послідовністю подій.

Григорій Турський був автором VI ст., тоді як Феофан Сповідник належав до IX ст. Зазначені вище особливості його твору й відмінності від твору Григорія показують головний тренд середньовічної історіографії – поступову відмову від логічної, синхронної організації викладу подій з урахуванням впливу простору на користь діахронної, організованої в системі координат християнського літочислення. При цьому ніяких змін в ідеології, що представляли обидва хроністи, не спостерігається. Відповідно, причини переходу до хронологічного принципу викладу матеріалу пов'язані не з політичними чи ідеологічними змінами, а зі змінами, що випливали з реалій «темних віків» – занепаду інтелектуального життя,

його зосередження в стінах монастирів і, отже, поступової втрати авторами відчуття простору.

Висновки. Отже, проведене дослідження дає змогу визначити підвалини і створити підхід до сформульованої проблеми, що уможливило її подальше розроблення. Суб'єктивне сприйняття історичного простору й часу притаманне науково-історичному дослідженню, є неминучим супровідним чинником процесу перетворення життєвих фактів в історичні. Воно сприяє узгодженню фактів з теорією, відтак може використовуватися як для теоретично обґрунтованого дослідження з метою встановлення й донесення історичної істини, так і для дослідження з метою тенденційного переформатування історичних фактів. Вияви обох підходів відмічаються вже в античній історіографії, де вони по-різному формують сприйняття простору та часу в різних авторів.

Суб'єктивізм дослідника відкриває йому рівні можливості для використання історичного матеріалу з метою виконання будь-яких поставлених завдань. Він є не наслідком тенденційного оброблення матеріалу, а його передумовою, що робить можливим сам процес науково-історичного дослідження.

Список літератури:

1. Басовская Н. Столетняя война: леопард против лилии. Москва: Астрель, 2007. 446 с.
2. Геродот. История в девяти книгах / пер. Г.А. Стратановского. Москва: ОЛМА-ПРЕСС Инвест, 2004. 436 с.
3. Турский Г. История франков / пер. В.Д. Савуковой. Москва: Наука, 1987. 350 с.
4. История древнего мира / под ред. И.М. Дьяконова, В.Д. Нероновой, И.С. Свенцицкой. Москва: Наука, 1983. Т. 1: Ранняя древность. 384 с.
5. Манфред А.З. Наполеон Бонапарт. Сухуми: Алашара, 1989. 680 с.
6. Полибий. Всеобщая история / отв. ред. А.Я. Тыжов. Санкт-Петербург: Наука, 2005. Т.1. 496 с.
7. Савельева И. М., Полетаев А. В. История и время в поисках утраченного. Москва: Языки русской культуры, 1997. 800 с.
8. Фукидид. История / изд. подг. Г.А. Стратановский, А.А. Нейхард, Я.М. Боровский. Ленинград: Наука, 1981. 543 с.
9. Феофан Сигрианский, Исповедник. Хронография – читать, скачать. Азбука веры. Православная библиотека. URL: https://azbyka.ru/otechnik/Feofan_Ispovednik/ (дата звернення 20.01.2018).
10. Чеканов Вс. Статичні і динамічні об'єкти в науково-історичному дослідженні. Наукові записки Інституту української археографії і джерелознавства імені М.С. Грушевського НАН України. 2010. Т. 20. С. 517–528.

СУБЪЕКТИВИЗМ В ВОСПРИЯТИИ ПРОСТРАНСТВА И ВРЕМЕНИ В ИСТОРИОГРАФИИ

В статье рассматривается вопрос о субъективизме в восприятии и репрезентации пространственно-временных структур в историографии. Отдельное внимание уделено вопросу об истоках этого субъективизма. Также анализируется вопрос о тенденциозности исторических работ. Она рассматривается как непосредственно связанная с субъективным восприятием и репрезентацией исторического пространства и времени в историографии. Еще на самой ранней стадии развития историописания это привело к искажению репрезентации пространственно-временных структур, примеры которого приведены в статье.

Ключевые слова: *пространственно-временные структуры, историография, нарратив, хроники, субъективизм.*

**SUBJECTIVISM IN THE PERCEPTION OF SPACE
AND TIME IN HISTORIOGRAPHY**

The article deals with the issue of subjectivism in perception and representation of space and time structures in historiography. The special attention is paid to the issue of this subjectivism's sources. The question of tendency and preconception of historical works is analyzed as well. This preconception may be explained not only as a result of certain tendency but also as an outcome of initial subjectivism in perception and representation of space and time in historiography. Yet in the earliest phase of historical narration's development it had resulted into distortion of space and time representation. The appropriate examples are given in the article.

Key words: *space and time structures, historiography, narration, chronicles, subjectivism.*